

ЄВТОШУК Ю. О.,
головний консультант
(Управління правової експертизи
Секретаріату Конституційного Суду України)

УДК 340.11

ПРИНЦІП ПРОПОРЦІЙНОСТІ У ПРАКТИЦІ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

У статті аналізується вітчизняна практика судів загальної юрисдикції щодо використання принципу пропорційності, звертається увага на позитивні та негативні тенденції реалізації цього принципу у різних формах судочинства.

Ключові слова: верховенство права, права людини, принцип пропорційності (сумірності), суди загальної юрисдикції, судочинство.

В статье анализируется использование принципа пропорциональности в отечественной практике судов общей юрисдикции, обращается внимание на положительные и отрицательные тенденции применения этого принципа в различных формах судопроизводства.

Ключевые слова: верховенство права, права человека, принцип пропорциональности (соподчиненности), суды общей юрисдикции, судопроизводство.

In the article review understanding of principle of proportionality in practice of courts of general jurisdiction, aspects of application of this principle in various forms of proceedings.

Key words: rule of law, human rights, principle of proportionality (harmony), courts of general jurisdiction, proceedings.

Вступ. В європейських країнах принцип пропорційності (сумірності) вже відомий досить давно, його всебічно досліджують та використовують, як у теорії права, так і в юридичній практиці, у тому числі судовій. Останнім часом цьому принципу почали приділяти увагу і відомі українські правники (А. Заєць, М. Козюбра, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Шевчук та інші). Досліджують вони його переважно фрагментарно, в контексті інших складних тем (верховенства права, правової держави, захисту прав людини, порівняльного правознавства, адміністративного права тощо). Та деколи ними зачіпаються й більш вузькі питання, зокрема, використання принципу сумірності у судовій діяльності, більшою мірою йдеється про визначення його ролі, загальних вимог у ній, або аналізується застосування цього принципу в деяких рішеннях Конституційного Суду України [1]. Останньому присвячена також одна з наших публікацій, де була спроба проведення системного дослідження практики єдиного органу конституційної юрисдикції [2].

Що ж стосується відтворення принципу пропорційності у рішеннях вітчизняних судів загальної юрисдикції, окрім згадки є й про це, наприклад, у статті професора М. Козюбри, де акцентовано увагу на недотриманні цього принципу при розгляді відповідної категорії судових справ [3]. Можливо подібні зауваження висловлюють й інші правники, втім поки що питання системного аналізу рішень судів загальної юрисдикції щодо виконання у них вимог згаданого принципу є малодослідженим. Водночас його значення надзвичайно вагоме не лише для української судової практики, а й для злагодженого функціонування всієї правої системи нашої держави. Мається на увазі те, що від дотримання принципу сумірності судами загальної юрисдикції залежить успішна реалізація не лише основних засад судочин-

ства, а й водночас важливих конституційних цінностей – верховенства права, прав та свобод людини.

Постановка завдання. Проаналізувати стан дотримання принципу пропорційності у різних формах вітчизняного судочинства, виявити у зв'язку з цим позитивні та негативні тенденції.

Результати дослідження. З аналізу деяких теоретичних досліджень випливає, що дотримання принципу сумірності у судових рішеннях можна назвати однією з вимог принципу верховенства права [4, с. 208]. Верховенство права, як і права та свободи людини, історично та змістовно пов'язані з принципом сумірності, про що свідчать теоретичні дослідження, міжнародна судова практика, та навіть рішення національних судів [5]. Ці основні засади судочинства є запорукою здійснення правового, демократичного, справедливого правосуддя. Логічно, що принцип сумірності має сприяти цьому у різних формах судочинства.

Ще історичний розвиток принципу пропорційності міцно пов'язаний з адміністративним судочинством, тому не дивно, що він має для нього особливе значення. В Україні це значення обумовлене також закріпленим даного принципу для адміністративного судочинства на законодавчому рівні, завданнями такого судочинства і, власне, юрисдикцією адміністративних судів. Саме адміністративна юстиція є демократичним інститутом, що покликаний гарантувати ефективний захист права людини від можливого свавілля держави та зловживань з боку її органів та чиновників [6, с. 295]. Адміністративні суди мають сприйматися як «основне досягнення демократії в Україні та універсальний інструмент збалансування приватних та суспільних інтересів» [7]. Очевидно, що це все не можливо без дотримання в адміністративній судовій практиці принципу пропорційності, оскільки саме за його допомогою суди можуть з'ясувати, чи не надмірне втручання публічної влади у приватну сферу особи у відповідній ситуації. Йдеться не просто про законність такого втручання, а про його необхідність у тій чи іншій ситуації, враховуючи важливість захисту публічних інтересів та шкоду, яка при цьому може бути заподіяна приватним інтересам. Без цього є загроза ухвалення начебто законних, але однобоких, несправедливих судових рішень, які, скоріш за все, будуть на боці захисту лише публічного інтересу.

Водночас українські адміністративні суди в цілому відносяться з прихильністю до принципу пропорційності, визнаючи обов'язковим перевірку дотримання пропорційності, незалежно від підстав, наведених у позовній заявлі [8]. Навіть більше, вони називають цей принцип одним з основних принципів адміністративного судочинства, базуючи розуміння його вимог на положеннях Конвенції, відповідних протоколів до неї та практиці Європейського суду з прав людини, відтворюючи це так [9]. З огляду на це, та керуючись справедливістю, адміністративні суди використовують принцип сумірності, зокрема, в таких аспектах: захист права власності особи від явно непропорційних фінансових санкцій; недопущення надмірного втручання у право на судовий захист, що полягає, наприклад, у пропорційності обмеження права доступу до суду з урахуванням важливості гарантованих конституційних прав; контроль за здійсненням державними органами та їх посадовими особами дискреційних повноважень [10].

Є чимало інших позитивних прикладів застосування принципу пропорційності в адміністративному судочинстві, та, на жаль, існують і судові рішення, які не відповідають йому у повній мірі, наприклад, щодо розгляду питань правомірності втручання публічної влади у право громадян України на мирні збори. Суди встановлюють, що таке право не порушується, оскільки обмеження мітингу стосується лише певної частини міста (центра м. Київ), а проведення зборів у день приїзду високопоставлених осіб і Дня Соборності України може створити реальну загрозу громадському порядку та національній безпеці [11]. На наш погляд, така мотивація не відповідає у повній мірі принципу сумірності. По-перше, суд взагалі не звертає увагу на те, що саме місце проведення мітингу обумовлює досягнення тих цілей, для яких його запланували. З цього приводу слухно зауважує професор М. Козюбра, «мітинг проводиться для того, щоб привернути увагу до суспільно важливих проблем, якщо його перенести в ліс, то абсолютно втрачається сенс його проведення. Тут і має діяти прин-

цип, який за європейською практикою іменується принципом пропорційності, збалансування інтересів. Не можна за рахунок захисту суспільного інтересу скасовувати призначення акції. Питання інтересів суспільства та окремої особи можуть бути вирішенні лише в суді, але суд має зосереджуватися не тільки на цінностях, але й мати здоровий глузд, чого, на жаль, часто бракує нашим суддям» [12]. По-друге, суди формулюють свої висновки на припущеннях щодо можливих загроз громадському порядку та національній безпеці, оскільки в рішенні не відображені докази таких загроз; немає в ньому і оцінки можливості відповідних державних органів (у тому числі міліції) забезпечити дотримання порядку і суспільної безпеки та водночас створити умови для реалізації прав мітингуючих.

Принцип пропорційності випливає, зокрема, з положень статті 65 Кримінального кодексу України, які фактично закріплюють обов'язок судів у кожній кримінальній справі мотивувати призначення покарання на його основі, що підтверджено і Верховним Судом України [13]. Відтворений згаданий принцип й у статті 69 згаданого кодексу, що вимагає його застосування судами також при призначенні покарання нижче від найнижчої межі [14]. Тобто, дотримання принципу пропорційності судами обов'язкове при застосуванні відповідних матеріальних норм кримінального права. З положень Кримінального процесуального кодексу України випливає, що обов'язковим для судів є дотримання принципу сумірності й при застосуванні кримінально-процесуальних норм, наприклад, при вирішенні питання застосування заходів забезпечення кримінального провадження; запобіжних заходів, у тому числі тримання особи під вартою (статті 132, 176–178, 194, 196) [15].

У цивільному судочинстві дотримання принципу пропорційності також прямо передбачають як деякі норми матеріального, так і процесуального права. На ньому ґрунтуються положення статті 23 Цивільного кодексу України про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, які передбачають дотримання вимог розумності та справедливості. На цьому наголошує і Верховний Суд України [16]. Обов'язковим є дотримання судами принципу пропорційності й при застосуванні норм цивільно-процесуального права, наприклад, у питаннях застосування заходів забезпечення позову, що передбачено статтями 151, 152 Цивільного процесуального кодексу України [17]. Зокрема, суд відмовляє у задоволенні позових вимог щодо забезпечення позову шляхом накладення арешту на квартиру, роз'яснюючи, що за пунктом 3 статті 152 цього кодексу види забезпечення позову мають бути сумірними із заявленими позивачем вимогами, а накладення арешту на квартиру не є сумірним заходом по відношенню до відповідної ціні позову [18]. Необхідне дотримання принципу пропорційності при вирішенні судами аналогічних процесуальних питань у господарському процесі, що випливає зі змісту положень статті 66 Господарського процесуального кодексу України та висновків Верховного Суду України [19].

Разом з тим, як вбачається, адресуючи судам обов'язок дотримуватися принципу сумірності, законодавець також надає їм певну свободу судового розсуду, яка у юридичній літературі визначається юридичною умовою, при якій суддя вільний робити вибір з ряду варіантів [20, с. 14]. Однак, здійснюючи такий розсуд, суд має прийняти одне правильне рішення, зваживши всі обставини справи. Варто погодитись із тим, що свобода судового розсуду пов'язана з балансуванням певних цінностей, встановлюючи пріоритет тієї чи іншої з них, судді іноді не потрібно нічого, окрім принципу розумного зважування [20, с. 89–93]. Тому цілком логічно, що дотримання принципу сумірності вимагає не лише правова основа здійснення правосуддя, а й власне його юридична природа.

З огляду на це, навіть якщо відповідні правові норми не передбачають необхідності дотримання судом принципу пропорційності, її можуть зумовлювати сам спір, який супроводжується втручанням у права, свободи чи приватні інтереси особи. Про це свідчать й окремі загальні положення відповідних кодексів, які пронизані ідеями справедливості, добросовісності, розумності, пріоритетності захисту прав та свобод людини, що покладено в основу розуміння принципу пропорційності. Наприклад, законодавчо непередбачене, але обов'язкове для суду дотримання принципу сумірності у справах про захист честі, гідності та ділової репутації, що випливає з висновків Верховного Суду України [21]. Цивільне законодавство не містить ви-

моги про дотримання принципу пропорційності судами при вирішенні спорів щодо визнання правочинів недійсними внаслідок протиправних рішень публічного органу. Хоча такі спори часто супроводжуються втручанням у приватну власність осіб. Так сталося при прийнятті обласною радою рішення, за яким особам виділені земельні ділянки для ведення садівництва з порушенням норм чинного земельного законодавства, у зв'язку з чим суд першої інстанції задовільнив вимоги про визнання недійсними відповідних договорів, які укладалися особами щодо цих земельних ділянок. Проте суд касаційної інстанції відмовив в задоволенні таких вимог, посилаючись, зокрема, на позицію Європейського суду з прав людини, який в одній із справ дійшов висновку, що, оскільки особу позбавили права на його майно лише з тих підстав, що порушення були вчинені з боку публічного органу, а не громадянина, в такому випадку мало місце «непропорційне втручання у право заявитика на мирне володіння своїм майном та, відповідно, відбулось порушення статті 1 Першого протоколу Конвенції» [22].

Незважаючи на позитивні зрушенні у визнанні принципу сумірності у згаданих формах судочинства, національні суди не виконують його вимог у повній мірі і, на жаль, таких прикладів чимало. Про це свідчать хоча б численні порушення цього принципу у кримінальному судочинстві, зокрема, при винесенні судових рішень про застосування такого запобіжного заходу, як взяття під варту [23]. Не завжди застосовується принцип сумірності у кримінальному судочинстві й у судових рішеннях про продовження тривалості запобіжного заходу тримання під вартою, на що вказують відповідні рішення Європейського суду з прав людини проти України [24]. Про недотримання принципу сумірності у кримінальному судочинстві свідчить також необґрунтоване звільнення судами осіб від відбування покарання з випробуванням. При цьому вони не зважають на ступінь тяжкості вчиненого злочину, через що не забезпечують відповідність, сумірність призначеного покарання з характером дій засуджених, не враховують інші обставини, що вимагають більш жорсткого покарання (наявність стану алкогольного сп'яніння у засуджених, їх задовільні характеристики державними органами тощо) та призначають несправедливе занадто м'яке покарання [25]. В інших справах суди навпаки призначають надмірні покарання, визначаючи максимальну тривалість іспитового строку за злочини невеликої тяжкості, не враховуючи прямо пропорційну залежність такого строку та суровості призначеного судом покарання [26]. Як узагальнює Верховний Суд України, суди не завжди враховують обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, іноді у вироку не дано належної юридичної оцінки цих обставин, внаслідок чого призначаються необґрунтовано м'які або занадто сурові міри кримінального покарання; а також трапляються казуси, коли суди визначають обтяжуючими такі обставини, що не передбачені у кримінальному законі [27].

У цивільному та господарському процесах також є проблеми з виконанням судами вимог принципу пропорційності. Наприклад, суди необґрунтовано задовільняють вимоги про надмірні штрафні санкції за кредитними договорами, які явно не відповідають завданням збиткам; а також надмірно затягають тривалість судових проваджень та непропорційно обмежують право доступу до суду, зводячи його нанівець [28].

Висновки. Підsumовуючи викладене, можна зробити висновок, що принцип сумірності має важливе значення для всіх форм судочинства, оскільки він є тим інструментом, який необхідний судді при здійсненні ним, як своїх процесуальних повноважень, так й при вирішенні ним питань по суті, щоб належним чином збалансувати цінності, обґрунтувати рішення та спрямувати свободу судового розсуду у правильний бік.

На необхідність дотримання принципу сумірності вітчизняними судами загальної юрисдикції вказують не лише кодекси, а й сама юридична природа правосуддя. Хоча і використовується ними цей принцип останнім часом частіше, та поки що він залишається новим та недостатньо осмисленим інструментом судового контролю. Про це свідчить ряд судових рішень у різних формах судочинства, наслідком яких є надмірне втручання у права та свободи осіб, необґрунтоване обтяження приватних інтересів чи навіть їх повне ігнорування, надання безпідставної переваги захисту публічних інтересів, що веде до свавілля, незахищеності, дисбалансу у суспільстві, порушення справедливості, верховенства права. Зважаючи

на це, доцільною видається активізація діяльності судових органів вищих інстанцій, спрямована на поглиблення розуміння принципу пропорційності та його вимог з урахуванням різних категорій справ в світлі міжнародних стандартів та практики Страсбурзького суду.

Список використаних джерел:

1. Шевчук С.В. Основи конституційної юриспруденції. – Харків: Консум, 2002. – 296 с.; Майданик Р.А. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. / Р.А. Майданик // Юридична Україна, № 11, 2009. – С. 47–55.; С.П. Погребняк. Принцип пропорційності у судовій діяльності. / С.П. Погребняк //Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 2. – С. 49–55; С.П. Погребняк. Тест на пропорційність / С.П. Погребняк // Юрист України. – 2013. – № 2. – С. 5–10.
2. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України / Ю.О. Євтошук // Вісник Конституційного Суду України № 1, 2011. – С. 90–100.
3. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. / М.І. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 30–63.
4. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник. / Р. Циппеліус – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
5. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.; С.П. Погребняк. Принцип пропорційності (історичний аспект) / С.П. Погребняк // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників восьмого Міжнар. «круглого столу». – Львів, 2013. – С. 383–388; Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 червня 2011 року. // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 503–507.
6. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка / Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / Відп. ред.. В.Б. Авер'янов. – К.: Конус-Ю, 2008. – 314 с.
7. Звернення Голови Вищого адміністративного суду України О.М. Пасенюка з нагоди першої річниці та відкриття порталу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vasu.gov.ua>.
8. Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України № 2 від 6 березня 2008 року «Про практику застосування адміністративними судами окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду адміністративних справ». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vasu.gov.ua>.
9. Постанови Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим від 9 грудня 2009 року (справа № 2а 9336/09/10/0170); від 1 березня 2010 року (справа № 2а-11209/09/2/0170). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
10. Постанови Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим від 1 березня 2010 року (справа № 2а-11209/09/2/0170); постанова Старобешівського районного суду Донецької області від 23 березня 2010 року (справа № 2а-781/2010); постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 9 квітня 2009 року (справа № 22-а-3673/09). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
11. Постанови Окружного адміністративного суду м. Київ від 22 листопада 2010 року (справа № 2а-16673/10/2670). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
12. Стенограма виступу: М. Козюбра. Лекція на тему: «Принцип верховенства права у конституційному процесі в Україні». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediaschool.parlament.org.ua/uploads/content/Kozubra1.pdf>.
13. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 року № 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.
14. Вирок Мостиського районного суду Львівської області (справа № 1-92/2008) від 21 серпня 2008 року – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

15. Кримінальний процесуальний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.
16. Цивільний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356; постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
17. Цивільний процесуальний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.
18. Рішення Печерського районного суду м. Київ (справа № 2-3727-1/10) від 21 грудня 2010 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
19. Господарський процесуальний кодекс України. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56; постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» (пункт 47). // Вісник Верховного Суду України, 2008. № 11.
20. Барак Аарон. Судейське усмоктрение. Перевод с англійського. – М.: Іздательство НОРМА, 1999. – 376 с.
21. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 року № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.
22. Рішення Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у складі від 26 грудня 2012 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
23. Узагальнення судової практики апеляційного суду та районних судів м. Київ з розгляду подань про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства за 2008 рік від 1 січня 2009 року. // Судова апеляція, 2009, № 2.
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Буряга проти України» від 15 липня 2010 року. // Офіційний Вісник України. – 2013. – № 16. – Ст. 579.
25. Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 березня 2010 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
26. Ухвала Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 30 червня 2011 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
27. Узагальнення Верховного Суду України «Практика призначення судами кримінального покарання» від 1 січня 2002 року. // «Бюлєтень законодавства і юридичної практики України», № 11, 2005.
28. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хант проти України» від 7 березня 2007 року. // Офіційний Вісник України. – 2007. – № 23. – Ст. 966; Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Авраменко проти України» від 3 березня 2011 року. // Офіційний Вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 3408; Ухвала Колегії суддів Судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 1 червня 2011 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

